

ΓΡΑΥΤΗΣ : ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ : ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΠΕΝΤΗΚΟΣΤΟΣ ΤΡΙΤΟΣ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ – ΙΟΥΝΙΟΣ

1953

Η ΚΑΘΑΡΣΗ ΤΩΝ ΠΑΘΩΝ ΜΕΣΑ ΣΤΟΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΟ ΟΡΙΣΜΟ ΤΗΣ ΤΡΑΓΩΔΙΑΣ*

V

Για την ορθότητα της έρμηνείας που προτείνεται σ' αυτήν εδώ τη μελέτη, μάς πείθουν, νομίζω, οι ακόλουθες σκέψεις:

α. Κατά το αριστοτελικό κείμενο η κάθαρση αναφέρεται όχι στην ψυχή του θεατή, αλλά στα «τοιαύτα παθήματα», δηλ. είναι κάθαρση του έλέου, του φόβου και των όμοίων τους. Στόν όρισμό της τραγωδίας (και ξέρομε πόσο προσεχτικός είναι στην ακρίβεια και στη σαφήνεια των όρισμών του ό πατέρας της Λογικής) διαβάζομε: «δι' έλέου και φόβου περαίνουσα την τών τοιούτων παθημάτων κάθαρσιν». ¹ *Αλλωστε ή από τών τοιού-

των παθημάτων (δηλ. του φόβου και του έλέου) «κάθαρσις της ψυχής» θά ήταν κάτι έντελώς αντίθετο πρός την αριστοτελική Ήθική. Ο Αριστοτέλης (και σύμφωνα με τη διδασκαλία του οι Περιπατητικοί) δέν έθεωρούσε τά πάθη αυτά καθαυτά άδυναμίες και μειονεκτήματα, ώστε ιδανικό να θέτει, όπως άργότερα οι Στωικοί, την άπάθεια, τη λύτρωση της ψυχής από τά πάθη, άλλ' άπεναντίας έδίδασκεν ότι τά πάθη και οι ήδονές είναι χρήσιμα για την πραγματοποίηση της άρετης και της ευδαιμονίας, άρκεί να τά πειθαρχήσει κανείς και να τά διευθύνει πρός ήθικούς σκοπούς. «Πάθη μέν ούν» λέγει ό ίδιος «οúk εισιν ούθ' αί άρεται ούθ' αί κακίαι, ότι ού λεγόμεθα κατά τά πάθη σπουδαίοι ή φαύλοι, κατά δε τάς άρετάς ή τάς κακίας λεγόμεθα» (Ήθ. Νικομ. 1105b 28 - 31). «Πάθη» άποτελούν και τό «χρηστόν» και τό «πονηρόν» ήθος. Ο έλεος και ή συμπάθεια, ή χαρά για την ευτυχία του καλού ανθρώπου (και ή ίκανοποίηση για τη δυστυχία του κακού, ίκανοποίηση που την υπαγορεύει τό αίσθημα της δικαιοσύνης), όπως και ή λύπη για τη δυστυχία του, ή συμπόνια, άνήκουν στο «χρηστόν ήθος» αντίθετα ό φθόνος και ή χαιρεκακία στο «πονηρόν ήθος» (βλ. Ρητορ. 1386 b 12 κλπ.). Η χρηστότης λοιπόν δέν έγκείται στην έκρίση των παθών, αλλά στη ρύθμιση και στην κατεύθυνσή τους. Τέλειος άνθρωπος είναι για τον Αριστοτέλη όχι ό άπαθής, αλλά

* Συνέχεια από τό προηγούμενο και τέλος.
1. Συντακτικά δηλαδή εδώ πρόκειται για τη λεγόμενη αντικειμενική και όχι για μίαν άφαιρετική γενική. Η τραγωδία καθαίρει τά παθήματα και όχι την ψυχή από τά παθήματα. Ατυχώς δέν μπορούμε με βεβαιότητα να πιστοποιήσομε την ίδια συντακτική χρήση της γενικής μαζί με τό ούσιαστικό «κάθαρσις» σε άλλα αριστοτελικά χωρία ή σε κείμενα αρχαίων Ιατρών. [Στους μεταγενέστερους τά παραδείγματα είναι άφθονα: «Τό γάρ κόλασιν ύποσχέιν ού κακόν είναι άλλ' αγαθόν, είπερ μέλλει κάθαρσις των κακών γίνεσθαι» Ήπολύτου, Τού κατά πασών αίρέσεων έλέγχου, βιβλ. Α, Φιλοσοφούμενα 19, 22 (Doxogr. Graeci 570, 1). «προσδέχονται δε (ένν. οι Στωικοί) έκπύρωσιν έσεσθαι και κάθαρσιν του κόσμου τούτου οι μέν παντός, οι δε μέρους, και κατά μέρος δε αυτόν καθαίρεσθαι λέγουσιν» Ήπ. Φιλοσοφ. 21, 4 (Dox. Gr. 570, 20)]. Διαβάζομε λ. χ. στόν Αριστοτέλη: «ή κάθαρσις των περιττωμάτων, ά του νοσείν αίτια τοίς σώμασιν» (Περί ζώων γενέσ. Β 4, 738a 27) ή «τοίς θήλεσιν ή των καταμηνίων κάθαρσις σπέρματος έξοδος έστιν» (Περί τά ζώα Ιστορ. Η 3, 583a 30). Κατά τη σημερινή μας αντίληψη πρόκειται βέβαια και στις δύο περιπτώσεις για κάθαρσις του σώματος από όρισμένα άχρηστα στοιχεία. Τέτοια να ήταν άραγε και των αρχαίων Ιατρών ή γνώμη; Στο σώμα ν' αναφέρονται του είδους τούτου οι κάθαρσις ή στους ίδιους τους χυμούς; Ο Ήποκράτης, όπως είδαμε, ξεχώριζε την «κάθαρση» από την «κένωση». Στην κάθαρση δέν κενώνται όμοτίμως άπαντες οι χυμοί, αλλά μόνον «οί μοχθηροί κατά ποιότητα», «πās ό βλάπτων και λυπών χυμός» (op. cit. σελ. 64). Πρόκειται λοιπόν για μία διαδικασία που γίνεται μέσα στους ίδιους τους χυμούς του σώματος: άποχωρίζονται και άποβάλλονται (φυσικά ή με τεχνητά μέσα) τά κακά και τά βλαβερά τους στοιχεία. Από την άποψη αυτή θά μπορούσε κανείς να μιλεί για κάθαρση των ίδιων των χυμών. Ας σημειωθε* άκόμη, ότι ή λέξη κάθαρση κάποτε σημαίνει όχι την ενέργεια του καθαρισμού, αλλά συνεκδοχικά τά προϊόντα της: πρβλ. «αί κάθαρσις φαύλαι και πλήρεις νοσηματικών περιττωμάτων» (Περί ζώων

γενέσ. Β7, 746a 30). Με τό νόημα τούτο ή γενική στα παραπάνω χωρία παίρνει μίαν άλλη συντακτική θέση. Οπωσδήποτε όλοι άνεξαιρέτως οι έρμηνευτές σήμερα στόν όρισμό της τραγωδίας μεταφράζουν «κάθαρση των παθημάτων» και όχι «κάθαρση από τά παθήματα», χωρίς όμως και να έμβαθύνουν στις συνέπειες που έχει αυτή ή άπόδοση του κειμένου στη σύλληψη του νοήματος της αριστοτελικής κάθαρσης. Ο Δημ. Βερναρδάκης με τό σύγουρο γλωσσικό του αίσθημα ένωσε τό βάρος της αντικειμενικής γενικής «των παθημάτων». Επειδή όμως έδωσε στην «κάθαρση» τη μυστηριακή έννοια του έξιλασμού και «παθήματα» νόμισε τις «τρώσεις», τις «κακώσεις», τους πόνους και τ' άλλα κακά των ήρώων του δράματος, ύποστήριξε μίαν έρμηνεία του αριστοτελικού όρισμού που δέν έχει πιθανότητες να γίνει δεκτή.

ὁ «παθητικὸς ὡς δεῖ» (Φυσ. 246 b 19· Ἡθ. Νικομ. 1104 b 24 - 26). Γιὰ νὰ ὑπερασπίσει λοιπὸν ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ἠθικῆς τὴν τραγικὴ ποίηση, δὲν μποροῦσε νὰ εἰπεῖ, ὅτι ἔργο τῆς εἶναι ν' ἀποκαθάρει τὴν ψυχὴ ἀπὸ τὸν ἔλεο καὶ τὸ φόβο¹ ἢ νὰ τὴν κάνει λιγότερο εὐαίσθητη καὶ ἐπιρρεπῆ σ' αὐτὰ τὰ παθήματα², ἀλλὰ ἴσα-ἴσα ὅτι καθαίρει αὐτὰ τὰ πάθη, γιὰ νὰ τὰ κάνει ψυχικὲς διαθέσεις καὶ τάσεις ποὺ νὰ συμβιβάζονται μὲ τὸ «χρηστὸν ἦθος». Τῆ λέξη κάθαρση στὰ ἄλλα συγγράμματά του ὁ Ἀριστοτέλης τὴ μεταχειρίζεται σχεδὸν πάντα μὲ νόημα φυσιολογικὸ· μὲ τὴ σημασία δηλ. τῆς ἀπαλλαγῆς τοῦ σώματος ἀπὸ τοὺς κακοὺς χυμοὺς ποὺ γεννοῦν τὶς νόσους. Ἄν λοιπὸν δεχτοῦμε, ὅτι ἀπὸ τὴν ἰατρικὴ θεωρία καὶ πράξη δανείστηκε αὐτὸ τὸν ὄρο, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ παρομοιάζει τὸν ἔλεο καὶ τὸ φόβο μὲ τοὺς νοσογόνους κακοὺς χυμοὺς καὶ νὰ περιμένει ἀπὸ τὰ τραγικὰ θεάματα τὴν κάθαρση τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὰ παθήματα αὐτοῦ τοῦ εἴδους, γιὰτὶ ὄχι τὴν ἀπάθεια ἀλλὰ τὴ «μετριοπάθεια» ὀνομάζει χρηστότητα. Ἐπομένως ὁ Ἀριστοτέλης διδάσκει, ὅτι ἡ κάθαρση γίνεται στὰ ἴδια τὰ παθήματα, στὸν ἔλεο, στὸ φόβο καὶ στὰ ὁμοιά τους. Αὐτὰ εἶναι ποὺ «καθαίρονται».

β. Πῶς πρέπει νὰ ἐννοήσουμε τὴν κάθαρση τοῦ ἔλεου, τοῦ φόβου καὶ τῶν ὁμοίων τους; Ποιὸς εἶναι ὁ καθαρμένος ἔλεος καὶ φόβος, ποὺ προσφέρει στὴν ψυχὴ τῶν θεατῶν ἢ τραγωδία; Ἄν δὲν μᾶς ἀποσαφηνίζει τὴν κάθαρση ὁ Ἀριστοτέλης στὸ μέρος τῆς «Ποιητικῆς» ποὺ μᾶς ἐσώθηκε, μᾶς τὴν ἐξηγεῖ ὁμοίως μέσα στὸ «Σοφιστὴ» τοῦ ὁ Πλάτων μὲ ἀρκετὴ σαφήνεια— παράλληλα μάλιστα καὶ τὴν ψυχικὴ καὶ τὴ σωματικὴ («αἱ τῆς ψυχῆς καθάρσεις», «καθάρσεις περὶ τὰ σώματα»): «Τῆς καταλείπουσης μὲν τὸ βέλτιον διακρίσεως, τὸ δὲ χεῖρον ἀποβαλλούσης ἔχω [ἐνν. τὸ ὄνομα λεγόμενον].—«Λέγε τι».—«Πᾶσα ἢ τοιαύτη διάκρισις, ὡς ἐγὼ ξυνοῶ, λέγεται παρὰ πάντων καθαρμὸς τις» (226 d).— «Καὶ συγχωρῶ δύο μὲν εἶδη καθάρσεως, ἐν δὲ τὸ περὶ τὴν ψυχὴν εἶδος εἶναι, τοῦ περὶ τὸ σῶμα χωρὶς ὄν» (227 c). «Πονηρίαν ἕτερον ἀρετῆς ἐν ψυχῇ λέγομέν τι;... Καὶ μὴν καθαρμὸς ἦν τὸ λείπειν μὲν θάτερον, ἐκβάλλειν δὲ ὅσον ἂν ἦ πού τι φλαῦρον... Καὶ ψυχῆς ἄρα, καθ' ὅσον ἂν εὐρίσκωμεν κακίας ἀφαίρεσιν τινα, καθαρμὸν αὐτὸν λέγοντες ἐν μέλει φθεγεόμεθα» (227 d). Σύμφωνα μὲ τὴν ἀντίληψη αὐτῆ, ποὺ ὁ Πλάτων τὴ δανείζεται ἀπὸ τοὺς Πυθαγορείους (ὅπως θὰ φανεῖ καθαρότερα ἀπὸ τὶς διασαφήσεις ποὺ θ' ἀναφέρομε παρακάτω),

ἡ κάθαρση δὲν εἶναι ἀπλὸς κατευνασμός τοῦ θυμικοῦ (Bernays), ἀλλὰ ἔχει τὸ νόημα μιᾶς ποιοτικῆς διαστολῆς: μὲ αὐτὴν ἀποβάλλεται τὸ χεῖρον καὶ καταλείπεται τὸ βέλτιον, εἴτε στὸ σῶμα γίνεται εἴτε στὴν ψυχὴ. Σὲ ὅσα μάλιστα λέγει ἀμέσως παρακάτω ὁ Πλάτων ἐξηγεῖ καλύτερα τὸ «χεῖρον» καὶ τὸ «βέλτιον». Ἡ πονηρία, λέγει, εἶναι «στάσις καὶ νόσος τῆς ψυχῆς». Στάσις, γιὰτὶ ὅτι χαρακτηρίζει τὸ ἦθος τοῦτο εἶναι ἡ διάσταση καὶ ἡ σύγκρουση τῶν διαφορῶν ψυχικῶν διαθέσεων καὶ τάσεων (228 b). Αὐτὸς ὁ στασιασμός βαθύτερο λόγο ἔχει τὴν «ἀμετρία» τῶν διαθέσεων καὶ τάσεων, τὴν ἔλλειψη «συμμετρίας» στὶς κινήσεις τῆς ψυχῆς (228 c). Τί ἄλλο λοιπὸν εἶναι κατὰ τὴν ἀντίληψη αὐτῆ ἡ κάθαρση, παρὰ ἀποκατάσταση τῆς ψυχικῆς ἰσορροπίας μὲ τὴ σύμμετρη καὶ ἀρμονικὴ ἀνάπτυξη καὶ ἐνέργεια τῶν δυνάμεων ποὺ συνθέτουν τὴν ψυχικὴ μας ζωὴ; Ἡ ἀντίληψη αὐτῆ εἶναι, καθὼς εἴπαμε, τῶν Πυθαγορείων¹· ὁ Πλάτων τὴν υἱοθετεῖ καὶ σημειώνει, ὅτι ὁ ἀποχωρισμός τοῦ χείρονος ἀπὸ τὸ βέλτιον «λέγεται παρὰ πάντων καθαρμὸς τις». Εἶναι εὐλόγο λοιπὸν νὰ ὑποθέσωμε, ὅτι δὲν θὰ λείπει ἀπὸ τὴν ἀριστοτελικὴν κάθαρση τὸ νόημα τοῦτο², δηλ. ἡ μετατροπὴ τῆς ἀμετρίας σὲ συμμετρία μὲ σκοπὸ τὴν ἀποκατάσταση τῆς ψυχικῆς ἀρμονίας, τὴ συναδέλφωση τοῦ Λόγου μὲ τὰ συναισθήματα καὶ τὶς ἐπιθυμίες. Ἡ τραγωδία «δι' ἔλεου καὶ φόβου περαίνει τὴν τῶν τοιούτων παθημάτων κάθαρσιν», ἐπειδὴ δὲν ἀφήνει αὐτὰ τὰ συναισθήματα νὰ ἀναπτυχθοῦν ἀμετρη, νὰ συγκρουσθοῦν μεταξύ τους καὶ μὲ τὶς ἄλλες διαθέσεις καὶ τάσεις, τοὺς στοχασμούς, τὶς συγκινήσεις, τὶς ἐπιθυμίες, κ' ἔτσι νὰ ἀναστατώσουν τὴν ψυχὴ τοῦ θεατῆ, ἀλλὰ ἀπεναντίας τὰ πειθαρχεῖ καὶ τὰ ἐναρμονίζει— καὶ μεταξύ τους καὶ μὲ τὸν ἄλλο ψυχικὸ «κόσμο». Ἐνεργεῖ λοιπὸν ἀπάνω στὴν ψυχὴ καθαρτικά, ὄχι γιὰτὶ ἀπλῶς τὴν κάνει νὰ ζεῖ ἐντονα τὸ φόβο, τὸν ἔλεο καὶ τὰ ὁμοιά τους, ἀλλὰ κυρίως γιὰτὶ ἀλλάζει τὴν ποιότητα αὐτῶν τῶν συναισθημάτων, ἀποβάλλει τὸ χεῖρον γιὰ νὰ μείνει τὸ βέλτιον, μετατρέπει τὴν ἀμετρία σὲ συμμετρία καὶ ἀντὶ τοῦ στασιασμοῦ καὶ τῆς ἀναρχίας φέρνει τὴν εἰ-

1. Πρβλ. τὶς ἀκόλουθες σκέψεις τοῦ πυθαγορείου Θεάγη τοῦ Κρατωνιάτη: «Ἐπειδὴ ἂ τοῦ ἠθεος ἀρετὰ περὶ πάθεα, τῶν δὲ παθῶν ἀδονὰ καὶ λύπα ὑπέρτατα, φανερόν ὅτι οὐκ ἐν τῷ ὑπεξελέσθαι τὰ πάθεα τὰς ψυχᾶς, ἀδονὰν καὶ λύπαν, ἀ ἀρετὰ πέπτωκεν, ἀλλ' ἐν τῷ ταῦτα συναρμόζεσθαι». (Mullach «Fragm. Philos. Graec.», τόμ. II, σελ. 20). «Καθόλου μὲν ὄν Ἀρετὰ συναρμογὰ τὶς ἐντι τῶν ἀλόγων μερέων τὰς ψυχᾶς ποτὶ τὸ λόγον ἔχον» (Mullach, τόμ. II, σελ. 22).

2. Μὲ τὸ ἴδιο νόημα μεταχειρίζονται ἀργότερα τὸν ὄρο οἱ Στωικοί: «καὶ σχεδὸν τὴν φθορὰν καὶ τὴν ἐτέρου ἐξ αὐτῆς γένεσιν κάθαρσιν ὀνομάζουσιν» (Ἰππολ. Φιλοσοφ. 21, 4, Dox. Gr. 571, 20): μιὰ τέτοια κάθαρση τοῦ κόσμου θὰ γίνετο, ἔλεγαν, μὲ τὴν «ἐκπύρωση».

1. Reinkens «Aristoteles über Kunst», σελ. 151, 160 ἀναφ. ἀπὸ τὸν K. Svoboda «L'Esthétique d'Aristote», σελ. 95.

2. Μ' ἓνα εἶδος «ὁμοιοπαθητικῆς» θεραπείας. Εἶναι ἡ ἐρμηνεία ποὺ ἔδωσαν στὴν ἀριστοτελικὴν κάθαρση ὁ H. Weil καὶ ὁ J. Bernays.

ρήνη καὶ τὴν τάξη μέσα στὸ χῶρο τῆς ψυχῆς¹.

γ. Καὶ αὐτὸ τὸ κατορθώνει ἡ τραγικὴ ποίηση προπάντων μὲ τὸ «μῦθος» ποὺ εἶναι ἡ ψυχὴ τῆς τραγωδίας (1450 α, 32-34 καὶ 1450 β, 23-24). Ὁ μῦθος δὲν εἶναι ἡ ἀπλὴ αὐραφή «φοβερῶν καὶ ἔλεεινῶν» πράξεων, ἀλλὰ διάρθρωση τῶν γεγονότων (ποὺ στὸ ἀττικὸ δράμα ἦσαν ὄλα γνωστὰ ἀπὸ τὴ μυθολογικὴ ἑλληνικὴ παράδοση) μὲ τέτοιο τρόπο, ὥστε νὰ ἀποκαλύπτεται ἕνα βαθύτερο νόημα, κάτι οὐσιαστικὸ καὶ ἀναγκαῖο, καθολικὸ, μὲ σημασίαν γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴ μοίρα τοῦ ἀνθρώπου. Ὅχι μὲ εἰκόνας φρίκης καὶ ἀπόγνωσης, ἀλλὰ μὲ τὸ βαθύτερο, τὸ «δραματικὸ» νόημα ποὺ ἔχουν τὰ «φοβερά καὶ ἔλεεινά» γεγονότα γιὰ τὸ θεατὴ-ἄνθρωπο ποὺ βλέπει ἀπάνω στὴ σκηνὴ νὰ πονοῦν καὶ νὰ βασανίζονται ἥρωες-ἄνθρωποι ὁμοιοί του, δίνει ἡ δραματικὴ ποίηση ὄχι πιά τὸν κοινὸ, ἀλλὰ τὸν «τραγικὸ» ἔλεος καὶ φόβο, δηλ. ἀνώτερες, «ἔλλογες» συγκινήσεις, καὶ μαζί τὴν «ἀπὸ ἔλεος καὶ φόβου διὰ μιμήσεως ἡδονήν». Τὴν κάθαρση λοιπὸν τῶν συναισθημάτων θὰ τὴν ἐπιτελέσει ὁ μῦθος μὲ τὸ ἠθικὸ (στὴν πλατύτερη σημασίαν τοῦ ὄρου), μὲ τὸ ἀνθρώπινο, καθὼς θὰ λέγαμε σήμερα, περιεχόμενό του. Ὁ Ἀριστοτέλης τὸ στοιχεῖο αὐτὸ (ποὺ τὴ σημασίαν του ἀναλύει μὲ παραδείγματα στὸ XIII κεφ. τῆς Ποιητικῆς του) τὸ ὀνομάζει «φιλόανθρωπον» καὶ τὸ ἀντιθέτει πρὸς τὸ «μιαρόν», τὸ ἀποτροπιαστικόν. Μέσα στὸ «φιλόανθρωπον», ποὺ εἶναι μιὰ πολυσύνθετη ἔννοια, πρέπει νὰ ἐννοήσουμε καὶ τὸ αἶσθημα τῆς δικαιοσύνης στὴ λεπτότερη καὶ ἀνώτερη ἐκδήλωσή του, καὶ τὴ βαθύτερη συμπάθεια ποὺ αἰσθάνονται οἱ ἐκλεκτοὶ ἄνθρωποι γιὰ τοὺς ὁμοίους

1. Οἱ ὁπαδοὶ τῆς «παθολογικῆς» ἐρμηνείας, ἐπειδὴ ἐπιμένουν νὰ βλέπουν μέσα στὴν ἀριστοτελικὴν κάθαρση μόνον τὴν ἀποπλήρωση καὶ τὸν κουφισμό, ἀκόμη καὶ ὅταν, ὅπως ὁ G. Finsler τὴν ἐξηγῶν ὡς ἀποκατάσταση τῆς ψυχικῆς ἰσορροπίας, ἀφήνουν ἀπαρατήρητο τὸν ποιοτικὸν χαρακτήρα τῆς μεταβολῆς. Ὁ A. Rostagni, βασιζόμενος στὰ χωρία τοῦ «Σοφιστῆ» ποὺ ἀναφέραμε, τονίζει πολὺ ὀρθά, ὅτι μὲ μόνον τὴν ἀποπλήρωση δὲν ἐξαντλεῖται τὸ περιεχόμενον τῆς ἔννοιας τῆς κάθαρσης, γιὰ αὐτὴ ἔχει καὶ τὴ σημασίαν τοῦ «μετριάσμου» τῶν παθῶν καὶ παρατηρεῖ: «εἶναι παράδοξον πῶς αὐτὴ ἡ συμμετρία ποὺ ἀποτελεῖ τὴν οὐσίαν τῆς κάθαρσης, ἔχει γενικὰ ἀγνοηθεῖ» (op. cit. σελ. XLVI ὅπου 1). Ἄς σημειώθῃ ἀκόμη, ὅτι ἡ «συμμετρία» ἀπονοεῖται καὶ στὰ λεγόμενα τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὴ μουσικὴν κάθαρση μέσα στὰ «Πολιτικά» του: 1341b 32-1342a 16. Ἐκεῖ ἡ κάθαρση δὲν ἀναφέρεται μόνον στὰ ἐνθουσιαστικά, ἀλλὰ ἐκτείνεται καὶ στὰ «πρακτικὰ μέλη», δηλ. σὲ ὅσα παρασταίνουσι πράξεις, ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης τὰ συσταίνει «πρὸς ἀκρόασιν ἐτέρων χειρουργούντων». Εἶναι ἡ μουσικὴ ποὺ δίνει ἀέρα (έlan) καὶ ρυθμὸν στὴν κίνησιν τῶν μελῶν τοῦ σώματος κ' ἔτσι ὄχι μόνον διευκολύνει, ἀλλὰ κάνει καὶ ἀποδοτικότερη μιάν ἐργασίαν, ἰδίως ὁμαδικήν. Ὁ ρυθμὸς ποὺ εἶναι τὸ κύριον γνώρισμα τῆς μουσικῆς αὐτοῦ τοῦ εἴδους, πειθαρχεῖ καὶ ἐναρμονίζει τὰς κινήσεις. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι λοιπὸν κ' ἐδῶ καθαρτικόν, ὄχι μόνον γιὰ τὰ πρακτικὰ μέλη φέρνουν τὸν κουφισμό μὲ τὴν ἀποπλήρωση, ἀλλὰ γιὰ τὴν ἐπιβάλλουσαν καὶ ἕνα εἶδος συμμετρίας τῶν ἐσωτερικῶν τάσεων μὲ τὰς σωματικὰς κινήσεις.

τους, καὶ ποὺ θεμελιώνεται στὸ συνυπεύθυνο καὶ στὴν ἀλληλεγγύην, στὴν κοινὴ εὐθύνη καὶ τύχη ἀπέναντι στοὺς νόμους τῆς ζωῆς καὶ στίς βουλὰς τῆς μοίρας. Δὲν εἶναι δηλ. μόνον ἠθικὸ τὸ περιεχόμενον αὐτῆς τῆς ἔννοιας, ἀλλὰ καὶ θρησκευτικὸ καὶ μεταφυσικόν. Ἔχει ἀνθρωπιά, εἶναι ἀνθρώπινος πολὺ, λέγομε γιὰ τοὺς τραγικοὺς ἥρωες ποὺ μὲ τὸ χαρακτήρα καὶ τὴ ζωὴν τοὺς μᾶς συγκλονίζουν ἕως εἰς τὰ κατὰ βάρθρα τῆς ψυχῆς μας, γιὰ ἀναγνωρίζομε μέσα σ' αὐτοὺς κάτι ἀπὸ τὸ φανερό ἢ ἀπόκρυφο, τὸν πραγματικὸ ἢ πιθανόν ἑαυτὸν μας καὶ γιὰ τὴν τραγικὴν μοίραν τοὺς συμβολίζει τὴν τύχην ποὺ θὰ μπορούσε νὰ εἶναι καὶ δική μας, τὴν τύχην ποὺ ὄλους μᾶς περιμένει. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀπαιτεῖ ἡ σύστασις τοῦ μῦθου καὶ ἡ διαγραφὴ τῶν χαρακτήρων τοῦ νὰ εἶναι τέτοια, ὥστε ὄχι μόνον φόβο καὶ ἔλεος νὰ μᾶς ἐμπνέει τὸ τραγικὸν θέαμα, ἀλλὰ καὶ τὸ «φιλόανθρωπον». Καὶ μάλιστα μὲ τέτοιο τρόπο, ὥστε νὰ μὴν ἔρχονται σὲ ἀντίθεση αὐτὰ τὰ στοιχεῖα, ἀλλὰ νὰ συνανήκουν ἀρμονικὰ μέσα στὴν ἴδιαν γενικὴν διάθεσιν. «Πρῶτον μὲν δὴλον ὅτι οὔτε τοὺς ἐπιεικεῖς ἀνδρας δεῖ μεταβάλλοντας φαίνεσθαι ἐξ εὐτυχίας εἰς δυστυχίαν (οὐ γὰρ φοβερόν οὐδὲ ἔλεεινόν τοῦτο, ἀλλὰ μιαρόν ἐστίν) οὔτε τοὺς μοχθηροὺς ἐξ ἀτυχίας εἰς εὐτυχίαν (ἀτραγωδοτάτον γὰρ τοῦτ' ἐστὶ πάντων) οὐδὲν γὰρ ἔχει ὦν δεῖ οὔτε γὰρ φιλόανθρωπον οὔτε ἔλεεινόν, οὔτε φοβερόν ἐστίν), οὐδ' αὖ τὸν σφόδρα πονηρόν ἐξ εὐτυχίας εἰς δυστυχίαν μεταπίπτειν (τὸ μὲν γὰρ φιλόανθρωπον ἔχει ἂν ἡ τοιαύτη σύστασις, ἀλλ' οὔτε ἔλεον οὔτε φόβον ὁ μὲν γὰρ περὶ τὸν ἀνάξιόν ἐστὶ δυστυχοῦντα, ὁ δὲ περὶ τὸν ὁμοίον, ἔλεος μὲν περὶ τὸν ἀνάξιον, φόβος δὲ περὶ τὸν ὁμοίον, ὥστε οὔτε ἔλεεινόν, οὔτε φοβερόν ἐστὶ τὸ συμβαῖνον)» (1452 β, 34-1453 α 7). Εἶναι «ἔλλογα» λοιπὸν συναισθήματα ὁ φόβος καὶ ὁ ἔλεος, ποὺ μᾶς κάνει νὰ δοκιμάζομε ἡ τραγωδία, γιὰ συνυφαίνονται μὲ τὸ «φιλόανθρωπον» καὶ πηγάζουν ἀπὸ τὴ σύλληψιν ἑνὸς ἠθικοῦ (στὴ γενικότερη σημασίαν τοῦ ὄρου) καὶ μεταφυσικοῦ ἢ θρησκευτικοῦ νοήματος ποὺ κατέχει τὴν ψυχὴν μας, ὅταν φοβᾶται καὶ ἔλεει. Ἄρα τὰ παθήματα αὐτὰ, ὅταν ὄχι ἀπλῶς βλέπομε, ἀλλὰ ἐννοοῦμε τὸ ἔργον, δὲν εἶναι τὰ κοινὰ, τὰ παράφορα καὶ «ἄλλογα», ἀλλὰ συγκινήσεις μιᾶς ἄλλης ποιότητος, πάθη καθαρόμενα, σύμμετρα καὶ ἀρμονισμένα μὲ ὄλη τὴν κλίμακα τῶν στοχασμῶν, διαθέσεων καὶ τάσεων ποὺ ἀνατείνουσι τὴν ψυχὴν μας ἴσα μ' ὅτι ὕψηλότερο καὶ ἀγιότερο, ὅτι βαθύτερα ἀνθρώπινο ἀποτελεῖ καὶ καταξιώνει τὴ ζωὴν μας. ¹ Γιὰ

1. Πολὺ πλησιάζει πρὸς αὐτὴν τὴν ἐρμηνείαν τῆς «κάθαρσης» μὲ μερικὰς εὐστοχὰς παρατηρήσεις τοῦ ὁ Κ. Α. Ρωμαῖος: «Λαϊκὰς λατρεῖας τῆς Θράκης. Ἀναστενάρια. Τελετὴ Τυρινῆς Δευτέρας», ἀνάτυπ. ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖον τοῦ Θρακικοῦ Λαογραφικοῦ καὶ Γλωσσικοῦ Ἐθναρολογικοῦ, τόμ. ΙΑ' (1944-1945), σελ. 53-58. Τὴν κά-

τοῦτο καὶ τὸ θέαμα μὲ ὄλες τις «φοβερές καὶ ἐλεεινές» πράξεις, πού παρασταίνει, δὲν μᾶς κάνει νὰ δυσφοροῦμε, δὲν μᾶς φέρνει ἀποτροπιασμό, ἀλλὰ μᾶς τέρπει βαθιά. Μᾶς προσφέρει μὲ τὸ ὑψηλὸ νόημά του τὴν «ἀπὸ ἐλέου καὶ φόβου διὰ μιμήσεως ἡδονήν» (διὰ μιμήσεως ἡδονήν ἐδῶ ἐννοεῖται καὶ ἡ χαρὰ πού αἰσθανόμαστε, ἐπειδὴ «καὶ τὴν δημιουργήσασαν τέχνην συνθεωροῦμεν») καὶ δὲν εἶναι ἠθικὰ ἐπιζήμιο, ἀλλ' ἀπεναντίας τὰ συναισθήματα καὶ οἱ παρορμήσεις, πού μᾶς ὑποβάλλει, συμβιβάζονται μὲ τὸ ἦθος τοῦ κατ' ἐξοχὴν χρηστοῦ ἀνθρώπου.

Μὲ τὴν κάθαρση σὰν ἀποκατάσταση τῆς συμμετρίας στὶς διαθέσεις τοῦ θυμικοῦ, πού συνήθως τείνουν πρὸς τὴν ἀμετρία, καὶ μὲ τὴν ἐξαρση τῶν τραγικῶν παθημάτων, τοῦ ἐλέου καὶ τοῦ φόβου, ἕως τὸ ἠθικὸ καὶ θρησκευτικὸ ἐπίπεδο τῆς «φιλανθρωπίας» ὁ Ἀριστοτέλης ἐπέτυχε περισσότερο ἀπ' ὅσα ἐπιδίωκε μὲ τὸν ἔλεγχο τῆς πλατωνικῆς κατάκρισης τῆς Τέχνης. Ἐδειξε ὄχι μόνον ὅτι δὲν εἶναι ἐπιζήμια στὴ διάπλαση τοῦ ἦθους τῶν ἀνθρώπων ἡ τραγικὴ ποίηση, ὅτι τὰ συναισθήματα καὶ οἱ παρορμήσεις πού ὑποβάλλει συμβιβάζονται μὲ τὸ «χρηστὸν ἦθος», ἀλλὰ καὶ ὅτι οἱ συγκινήσεις καὶ ἡ χαρὰ, πού μᾶς δίνουν τὰ τραγικὰ θεάματα (κατ' ἀναλογίαν καὶ τὰ ἐπικά ποιήματα), ἔχουν τὰ δικαιώματα καὶ τὴ θέση τους μέσα στὴ ζωὴ τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου. Ὁ Πλάτων στοὺς «Νόμους» (667 - 668), πού ἔγραψε σὲ γεροντικὴν ἡλικία, ἀναθεωρεῖ τὴν αὐστηρὴ στάση του καὶ φαίνεται ἐπεικέστερος ἀπέναντι στὴν Τέχνη: τὴν παρομοιάζει μὲ «παιδιάν» καὶ ἀναγνωρίζει ὅτι προσφέρει «ἡδονὴν ἀβλαβῆ». Αὐτὴ εἶναι ἡ ἔσχατη ὑποχώρησή του. Ὁ Ἀριστοτέλης ὁμοίως κάνει ἕνα βῆμα περισσότερο: ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ὑψηλὴ Τέχνη (τέτοια εἶναι γι' αὐτὸν ἡ τραγωδία) ὑψώνει τὸν ἀνθρώπο σὲ μιὰν ἀνώτερη σφαίρα συγκινήσεων καὶ τὸν μεταφέρει στὸ ἠθικὸ κλίμα τῆς «φιλανθρωπίας»—πειθαρχεῖ, ἐναρμονίζει τὸν ψυχικὸ του κόσμο καὶ μὲ τὴ βίωση ἠθικῶν ἀνατά-

θαρση θεωρεῖ «ψυχικὸ ἀνέβασμα» (σελ. 58) καὶ τὴν ἐξηγεῖ μὲ παράδειγμα τῆ λαϊκῆς κηδείας: «... Ὁ νεκρὸς εἶναι στολισμένος στὴ σάλα μὲ πλῆθος μαυροφορεμένες γύρω του. Ἀρχίζει ὁ ψηλὸς σκοπὸς, ὁ θρήνος, ἀπὸ λίγες πρῶτα, ἀπὸ ὄλες ὕστερα γιὰ τὸν καθένα στίχο, ἀτέλειωτος. Οἱ στίχοι οἱ παραδομένοι εἶναι ταιριασμένοι στὴν περίσταση καὶ ἄλλοι νέοι φκιάνονται σὲ κάθε στιγμή. Συγκεντρωμένες οἱ ψυχές σὲ μιὰ ἰδέα μοναδική μὲ κίνηση ἀδιάκοπη γύρω ἀπ' αὐτή, πέφτουν σὲ θλίψη ἀπέραντη καὶ ἱλιγγόλυπη, μὰ σύγχρονα παίρνουν ἐξ αἰσίου δύναμη ἀπὸ τὸ βλεφτεῖν. Ἀφαντες γίνονται ὄλες οἱ ἄλλες εἰκόνες τῆς ζωῆς καὶ οἱ πολυάριθμες γνώσεις μας, καὶ ἕνα πρᾶγμα βλέπομε καθαρά, τὸ θάνατο. Σὰν ἐμάθαμε τέλειά τί σημαίνει, τὸν ἀτενίζομε ἄτρομοι καὶ ὄρθιοι. Βλέπομε τὸ ἀγαπητὸ πρόσωπο νὰ μπαίνει σ' ἕνα φῶς, ἀγνώστο πρῖν, μὲ ὄλες του τις ἀξίες. Ἐνας μεγάλος κόσμος ἐχάθη γιὰ μᾶς, καὶ πάλι τὸν κερδίσαμε στὴν ψυχὴ μας. Βγαίνομε τότε ἀπὸ τὸ κλάμα καὶ τὴ λύπη δυναμωμένοι καὶ στέρεοι» (σελ. 57).

σεων τὸν κάνει, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα, πνευματικότερο, περισσότερο «ἀνθρώπο».

Αὐτὸ τὸ νόημα ἔχει, ἐὰν εἶναι ὀρθὰ τὰ συμπεράσματά μας, ἡ ἀριστοτελικὴ κάθαρση. Εἶναι τάχα τὸ νόημα τοῦτο μόνον πρακτικο-ιατρικὸ, ὅπως ὑποστηρίζουν οἱ ὀπαδοὶ τῆς «παθολογικῆς» ἐρμηνείας ἢ μόνον ἠθικο-παιδαγωγικὸ, καθὼς παλαιότερα καὶ ἰδίως ὕστερα ἀπὸ τὸν Lessing νομίζουν πολλοὶ ἐρμηνευτές; Καὶ ἡ μία καὶ ἡ ἄλλη ἐρμηνεία εἶναι πολὺ στενές. Ἐὰν περιορίσουμε σ' αὐτές, δὲν θὰ μπορέσουμε νὰ συλλάβουμε τὸ πλούσιο περιεχόμενο, τὸ βάθος ὁλόκληρο αὐτῆς τῆς πολυσύνθετης ἔννοιας πού ὁ Ἀριστοτέλης θέλησε νὰ τὴ διατυπώσῃ μονολεκτικὰ μὲ μιὰ μεταφορά. Ἡ παθολογικὴ ἐρμηνεία βλέπει μέσα στὴν κάθαρση μιὰν ἀπλὴ ψυχοφυσιολογικὴ διαδικασία καὶ ἀφήνει ἀπαρατήρητο τὸ βαθύτερο, τὸ ἀξιολογικὸ περιεχόμενο αὐτῆς τῆς ἔννοιας. Ἡ ἠθικο-παιδαγωγικὴ ἐρμηνεία πάλι περιορίζει αὐτὸ τὸ περιεχόμενο σὲ πολὺ στενὰ πλαίσια. Καὶ τὸ σπουδαιότερο: οὔτε ἡ μία, οὔτε ἡ ἄλλη ἐρμηνεία βλέπουν τὴ συνάφεια πού ἔχει ἡ ἀριστοτελικὴ κάθαρση μὲ τὴν αἰσθητικὴ μορφή τῆς συγκινησιακῆς ζωῆς. Γιατὶ καὶ τὸ αἰσθητικὸ στοιχεῖο ὑπάρχει μέσα σ' αὐτὴ τὴν ἔννοια— ὄχι καθαρὸ βέβαια καὶ ἀπόλυτο, καθὼς θὰ τὸ ἀνάδειχνε μιὰ «μοντέρνα» ἐρμηνεία τῆς Τέχνης τοῦ Θεάτρου (ἄλλη εἶναι ἡ προοπτικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ γενικὰ τῆς κλασικῆς ἐλληνικῆς ἐποχῆς), ἀπαραγνώριστο ὁμοίως καὶ εὐδιάκριτο. Τὴν παρουσία του τὴν αἰσθανόμαστε, ἀόριστη ἀλλὰ θετικὴ, λιγότερο σ' ὅσα λέγει καὶ περισσότερο σ' ὅσα ὑπονοεῖ μὲ τὰ λεγόμενά του ὁ Ἀριστοτέλης. Τί ἄλλο εἶναι ὁ τραγικὸς φόβος καὶ ἔλεος πού δὲν εἶναι κοινά, παράφορα καὶ ἄλογα συναισθήματα, ἀλλὰ σύμμετρος ψυχικὲς διαθέσεις πού συνυφαίνονται μὲ τὸ «φιλάνθρωπον», πού πηγάζουν δηλ. ἀπὸ τὴ σύλληψη καὶ τὴν καλλιτεχνικὴν ἐξωτερικέωση ἑνὸς ἀνώτερου, «ἠθικοῦ» νοήματος τῆς ζωῆς, παρά συγκινήσεις, πού σήμερα θὰ τις λέγαμε χωρὶς δισταγμὸ αἰσθητικές;¹ Καὶ δὲν εἶναι αἰσθητικὴ (ἢ τουλάχιστον καὶ αἰσθητικὴ) ἡ «ἀπὸ ἐλέου καὶ φόβου διὰ μιμήσεως ἡδονή», καθὼς τόσον εὐστοχα καὶ ἐπιγραμματικὰ ὀνομάζει ὁ Ἀριστοτέλης τὴν «οἰκίαν ἡδονήν» τῆς τραγωδίας; Ἡ συμπάθεια περὶ τὸν «ἀνάξιον ἢ ὁμοιον δυστυχοῦντα» (ἔλεος «περὶ τὸν ἀνάξιον», φόβος «περὶ τὸν ὁμοιον») εἶναι βέβαια συναισθηματικὸ ἠθικὸ μῆτρος ὁμοίως μαζὶ μὲ τὰ συναισθήματα αὐτοῦ τοῦ εἴδους νὰ γεννηθεῖ μέσα στὴν ψυχὴ καὶ ἡ ἡδονὴ χωρὶς τὴ «μίμηση», χωρὶς δηλ. τὴν καλλιτεχνικὴν παράσταση, τὴν

1. Ἐδῶ μπορεῖ κανεὶς νὰ θυμηθεῖ τὰ λόγια τοῦ Πλάτωνα μέσα στὸν «Φίληβο»: «Νῦν δὲ καταπέφυγεν ἡμῖν ἡ τοῦ ἀγαθοῦ δύναμις εἰς τὴν τοῦ καλοῦ φύσιν. Μετριότης γὰρ καὶ συμμετρία κάλλος δήπου καὶ ἀρετὴ πανταχοῦ ζυμβαίνει γίνεσθαι» (64 e).

ποιητικὴ ἔκφραση τοῦ «φοβεροῦ καὶ τοῦ ἔλεεινοῦ»¹; Ἀλλὰ τότε ἡ ψυχικὴ διάθεση δὲν μετατίθεται ἀπὸ τὸ ἠθικὸ στὸ αἰσθητικὸ ἐπίπεδο;

Θὰ ἦταν ἄλλωστε ἀσυμβίβαστο μὲ τὴ θέση, ποὺ παίρνει ἀπέναντι στὴν Τέχνη ὁ Ἀριστοτέλης μέσα στὴν «Ποιητικὴ» του, θέση ὅχι μεταφυσικοῦ καὶ γνωσιοθεωρητικοῦ ἢ πολιτικοῦ καὶ παιδαγωγοῦ, ἀλλὰ ψυχολόγου καὶ τεχνολόγου, νὰ μὴν ἰδεῖ καὶ νὰ μὴν ἐκτιμῆσει τὴν ἰδιότητα καὶ «οἰκεία» συγκίνηση καὶ ἡδονή, ποὺ χαρίζει στοὺς ἀνθρώπους ἡ Τέχνη. Μιὰ βαρυσήμαντη μάλιστα φράση του μᾶς πείθει, ὅτι ἡ ἀντίθεσή του πρὸς τὸν Πλάτωνα στὸ κεφάλαιο τῆς Τέχνης αὐτὴν ἔχει τὴ βαθύτερη αἰτία. Αἰσθάνεται ὅτι ἡ Τέχνη γιὰ νὰ δικαιωθεῖ πρέπει νὰ κριθεῖ ὄχι μὲ ἠθικο-πολιτικά, ἀλλὰ μὲ κριτήρια σύμφωνα πρὸς τοὺς δικούς της σκοποὺς καὶ τὶς ἐπιδιώξεις της. Λέγει: «Οὐχ ἡ αὐτὴ ὀρθότης ἐστὶν τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς ποιητικῆς, οὐδὲ ἄλλης τέχνης καὶ ποιητικῆς»² (Ποιητ. 1460 b, 13-15). Ἄν λοιπὸν οἱ ὕμνοι καὶ τὰ

ἐγκώμια, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Πλάτων, εἶναι ποίηση καλὴ, ἐνῶ τὰ ἔπος καὶ τὸ δράμα εἶναι ποίηση κακὴ—αὐτὸ θὰ κριθεῖ μόνον μὲ κριτήρια ἐσωτερικά, βγαλμένα δηλ. ἀπὸ τὴ φύση καὶ τὶς ἐπιδιώξεις τῆς ποιητικῆς λειτουργίας, ὄχι μὲ ἠθικά καὶ πολιτικά κριτήρια. Ἐκεῖνο λοιπὸν ποὺ πρέπει νὰ ἐξετασθεῖ, γιὰ νὰ εἶναι ὀρθὴ ἡ ἀποτίμηση, ὁ ἔπαινος ἢ ὁ ψόγος, εἶναι ἂν ἡ ἐπικὴ καὶ ἡ δραματικὴ ποίηση «τυγχάνει τοῦ τέλους τοῦ αὐτῆς» (24-25) καὶ ὄχι ἂν συμφωνεῖ μὲ τοὺς σκοποὺς τῆς παιδείας μέσα σὲ μιὰ πολιτεία μὲ ὀρισμένους ἀπὸ πρὶν θεσμούς. Τίποτα περισσότερο δὲν θὰ ἔλεγε σήμερα ἕνας αἰσθητικὸς ποὺ πιστεύει στὴν αὐτονομία τῆς Τέχνης. «Αἰσθητικὴ καὶ ἡδονιστικὴ» χαρακτηρίζει ὁ Gudeman τὴν προοπτικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη στὴν ἔρευνα τῶν τεχνολογικῶν ζητημάτων, ποὺ μὲ τόσην ὀξυδέρκεια κάνει μέσα στὴν Ποιητικὴ του. Καὶ ὁ W. D. Ross, ἐνῶ παρατηρεῖ: «δὲν εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἀναγνώρισε καθαρὰ τὴν αἰσθητικὴν ἡδονὴν ὡς εἶδος τῆς ἡδονῆς ἐν γένει, εἶδος ποὺ περιέχει τὶς ἡδονὲς ποὺ παράγουν οἱ διάφορες τέχνες»,¹ ἐν τούτοις παραδέχεται πολὺ ὀρθά, ὅτι ἡ ἀριστοτελικὴ Ποιητικὴ «σημειώνει τὴν ἀρχὴ τοῦ λυτρωμοῦ ἀπὸ δύο πλάνες ποὺ ἔχουν συχνὰ ζημιώσει τὶς αἰσθητικὲς θεωρίες—ἀπὸ τὴν τάση νὰ συγχέονται οἱ αἰσθητικὲς μὲ τὶς ἠθικὲς κρίσεις καὶ ἀπὸ τὴν τάση νὰ θεωρεῖται ἡ Τέχνη ἀπλὴ ἀναπαράσταση ἢ φωτογραφία τῆς πραγματικότητος. Μὲ τὸν τρόπο ποὺ ἐκφράζεται, μποροῦμε, νὰ εἰπούμε, ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἀναγνωρίζει ἰμπλίσιτε μέσα στὴν ὁμορφιὰ ἕνα ἀγαθὸ ἀνεξάρτητο καὶ ἀπὸ τὰ ὑλικά καὶ ἀπὸ τὰ ἠθικά συμφέροντα· ἀλλὰ δὲν κατόρθωσε νὰ ὀρίσει καθαρὰ τὴ φύση αὐτοῦ τοῦ ἀγαθοῦ». ² Ἀφοῦ τέτοια εἶναι ἡ «θέση» καὶ ἡ ἱστορικὴ σημασία τῆς ἀριστοτελικῆς Ποιητικῆς, δικαιολογημένα ἀπορεῖ κανεὶς πῶς οἱ ἑρμηνευτὲς ἀφήνουν συνήθως ἀπαρατήρητα τὰ αἰσθητικὰ στοιχεῖα ποὺ περιέχει ἡ ἔννοια τῆς τραγικῆς κάθαρσης καὶ τονίζουν μόνον τὸ ψυχοφυσιολογικὸ καὶ τὸ ἠθικὸ περιεχόμενό της.

τοὺς μέμφεται γιὰ τὶς θρησκευτικὲς, ἠθικὲς, πολιτικὲς κλπ. ἀστοχίες τους. Ὁ Ἀριστοτέλης παρατηρεῖ ἐδῶ ὅτι τέτοια σφάλματα δὲν εἶναι ὀδισιαστικά, δὲν ἀναφέρονται στὴν οὐσία τῆς ποίησης, καὶ ἐπομένως—καθὼς μποροῦμε νὰ συνεχίσουμε ἡμεῖς τὸ συλλογισμό του—ὅποιος γι' αὐτὰ κατακρίνει τὴν ποίηση δείχνει, ὅτι ἐζήτησεν ἀπ' αὐτὴν ὄχι ὅ,τι ἐκείνη τείνει ἀπὸ τὴ φύση της (κατὰ τὸ ἑαυτῆς τέλος) νὰ προσφέρει, ἀλλὰ γνώσεις καὶ ἀποτιμήσεις, ποὺ ἄλλες «τέχνες» ἔχουν προορισμὸ νὰ δώσουν στὸν ἄνθρωπο.

1. Aristotele (γαλ. μεταφρ. P. G. P. y t 1930) σ. 393.
2. W. D. Ross, op. cit. σελ. 401.

1. Στὴν ἔξοχη ἀνάλυση ποὺ κάνει τῆς ἡδονῆς ὁ Ἀριστοτέλης μέσα στὸ τελευταῖο βιβλίο τῶν «Ἠθικῶν Νικομαχείων» σημειώνει, ὅτι κάθε ἐνέργεια συνυφαίνεται καὶ «τελειοῦται» μὲ μιὰν «οἰκεία ἡδονή», καὶ ἐπομένως ἄλλη εἶναι ἡ ἡδονὴ ποὺ αἰσθανόμαστε ἀπὸ τὴν ἐντύπωση τῶν «φυσικῶν» ἀντικειμένων, ἄλλη ἐκείνη ποὺ μᾶς προσφέρουν «τὰ ὑπὸ τῆς τέχνης»: «Ὅθεν δοκοῦσι καὶ τῷ εἶδει διαφέρειν. Τὰ γὰρ ἕτερα τῷ εἶδει ὑφ' ἐτέρων οἰόμεθα τελειοῦσθαι. Οὕτω γὰρ φαίνεται καὶ τὰ φυσικά καὶ τὰ ὑπὸ τέχνης, οἷον ζῶα καὶ δένδρα καὶ γραφὴ καὶ ἀγάλματα καὶ οἰκία καὶ σκεῦος. Ὅμοίως δὲ καὶ τὰς ἐνεργείας τὰς διαφερούσας τῷ εἶδει ὑπὸ διαφερόντων εἶδει τελειοῦσθαι. Διαφέρουσιν δ' αἱ τῆς διανοίας τῶν κατὰ τὰς αἰσθήσεις καὶ αὐτὰι ἀλλήλων κατ' εἶδος· καὶ αἱ τελειοῦσαι δὴ ἡδοναί» (1175 a 22-28).

2. Λέγεται συνήθως, ὅτι στὴ φράση αὐτὴ ποὺ στέκεται ἀπομονωμένη μέσα στὸ κείμενο τῆς «Ποιητικῆς» καὶ δὲν ἀναπτύσσεται, γιὰ νὰ φανεῖ καθαρὰ τὸ περιεχόμενό της, δὲν πρέπει νὰ δοθεῖ μεγάλη σημασία. Ἀλλὰ τὴ σημασία τὴν παίρνει μόνη τῆς ἢ περικοπή αὐτὴ ἀπὸ τὴ θέση της μέσα στὴν «Ποιητικὴ» καὶ ἀπὸ τὰ συφραζόμενα. Ὁ Ἀριστοτέλης θέτει τὸ αἶτημα τοῦτο ἐκεῖ ὅπου ξεχωρίζει δύο εἶδη «ποιητικῶν» σφαλμάτων: ἐκεῖνα ποὺ ἀναφέρονται στὴν οὐσία τῆς ποιητικῆς τέχνης («ἀμαρτία καθ' αὐτήν») καὶ τὰ τυχαῖα ποὺ ἀφείλονται σὲ διάφορες ἀσχετες πρὸς τὴν ποίηση πλάνες. Κατὰ τὴν ἀνάγνωση τοῦ χωρίου (κυρίως τῶν στίχων 17-19) τοῦ τόσον ἀντιλεγόμενου, ποὺ προτείνει ὁ I. Συκουτρῆς καὶ ποὺ εἶναι ὡς κριτικὴ ἀποκατάσταση ἀρχαίου χειμένου ἀρκετὰ τολμηρῆ, ἀλλὰ καὶ σύμφωνη πρὸς τὶς γενικὲς τεχνολογικὲς ἀρχὲς τοῦ Ἀριστοτέλη (βλ. Σ. Μενάρδου καὶ I. Συκουτρῆ, op. cit. σελ. 230, ὑπόσ. 6), ὀδισιαστικά εἶναι π.χ. τὰ σφάλματα στὴν ἐκλογή τοῦ μύθου, στὴ σύνθεση καὶ στὴν ἐσωτερικὴ διάρθρωσή του, στὴ διαγραφή τῶν τύπων-χαρακτήρων κ.ο.κ. Συμπτωματικὰ δὲ τὰ σφάλματα σὲ ἐποουσιώδεις λεπτομέρειες, ποὺ ἔχουν τὴν αἰτία τους ἢ σὲ πλάνες κατὰ τὴν ἀντίληψη ἢ σὲ ἀγνοία ἄλλων «τεχνῶν», τῶν ἀρχῶν π.χ. τῆς φυσιολογίας, τῆς ἱατρικῆς, τῆς πολεμικῆς τακτικῆς κ.ο.κ. (1460 b 15-21). Ὅτι ἡ διάκριση αὐτὴ ἔχει σχέση μὲ τὴν πλατωνικὴν κατάκριση τῆς Τέχνης εἶναι ὀλοφάνερο. Κυρίως σφάλματα τοῦ δευτέρου εἶδους καταλογίζει στοὺς ἐπικούς καὶ τραγικούς ποιητὲς ὁ Πλάτων.

ΕΠΙΣΗΜΕΙΩΣΗ

Ὁ Ὀλανδὸς δρ van Lepper, στὸν ὁποῖο ἔστειλα μιὰν ἐπιτομὴ αὐτῆς ἐδῶ τῆς μελέτης δημοσιευμένη γαλλικά στὸ σουηδικὸ φιλολογικὸ περιοδικὸ «Eranos» («La catharsis aristotélicienne», Eranos, Acta philologica Suecana, vol. XLVI, fasc. 3-4, p. 77-93) εἶχε τὴν καλωσύνη νὰ μοῦ ὑποδείξει μὲ ἐπιστολή του, ὅτι ἡ κεντρικὴ ἰδέα μου ὡς πρὸς τὴν ὀρθὴ ἐρμηνεία τῆς ἀριστοτελικῆς κάθαρσης ἔχει ἤδη διατυπωθεῖ ἀπὸ τὸν S. H. Butcher, στὸ ἔργο του «Aristotle's theory of poetry and fine art». Μόλο πὺ εἶχα συμβουλευθεῖ πολλὰς φιλολογικὰς ἐργασίας σχετικὰς μὲ τὸ θέμα μου, ὁμολογῶ ὅτι ἀγνοοῦσα ἐντελῶς τὴν ὑπαρξὴ αὐτοῦ τοῦ βιβλίου. (Ὅταν ἐργάζεται κανεὶς στὴν Ἑλλάδα, ὅπου οἱ βιβλιοθήκες εἶναι τόσο φτωχὰς καὶ τὸ ξένο βιβλίον δυσπρόσιτον, μπορεῖ πολὺ συχνὰ νὰ τοῦ συμβεῖ τὸ ἀτύχημα τοῦτο). Κατόρθωσα νὰ τὸ διαβάσω μόλις τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1949. Τὸ ἔργο τοῦ Butcher εἶδε τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος σὲ α' ἔκδοσιν τὸ 1895 στὸ Λονδίον (Macmillan and Co). Ἡ ἔκδοσιν πὺ ἔφτασε στὰ χέρια μου εἶναι ἡ 4η (1927). Πραγματικὰ ἡ ἐρμηνεία πὺ προτείνω συμπίπτει σὲ μεγάλη ἔκτασιν μὲ τὴν ἰδέαν τοῦ Butcher. Στὸ κεφ. VI ὅπου πραγματεύεται τὴν «λειτουργία τῆς τραγωδίας» («The function of tragedy», σ. 240-273) ὁ Butcher, ἀποκρούοντας τὴν «παθολογικὴν» ἐρμηνείαν τοῦ Bernays, ὑποστηρίζει καὶ αὐτὸς μὲ πειστικὰ ἐπιχειρήματα, ὅτι τῆς τραγωδίας ἡ λειτουργία, κατὰ τὴν ἀντίληψιν τοῦ Ἀριστοτέλη «is not merely to provide an outlet for pity and fear, but to provide for them distinctively aesthetic satisfaction, to purify and clarify them by passing them through the medium of art» (σ. 255). «Pity and fear are purged of the impure element which clings to them in life. In the glow of tragic excitement these feelings are so transformed that the net result is a noble emotional satisfaction» (σ. 267), «... become universalised emotions» (σ. 267). «... We may confidently say that Aristotle in his definition of tragedy is thinking... of the immediate end of the art, of the aesthetic function it fulfils» (σ. 269). Αὐτὴ τὴν ἐρμηνείαν στηρίζει ὁ Butcher σὲ πολλὰς παρατηρήσεις, ἀπὸ τὴν ὁποῖαν ἀξίζει ἐδῶ νὰ σημειώσω τὴν ἀκόλουθον δύο:

1. Ἡ φράσιν τοῦ ὀρισμοῦ «τῶν τοιοῦτων παθημάτων» ἔδωκε λαβὴν σὲ πολλὰς συζητήσεις καὶ παρανοήσεις. Γιατὶ μεταχειρίστηκε τάχα ὁ Ἀριστοτέλης τὴν ἀντωνυμία «τοιοῦτων» ἀντὶ τὴν ἀπλὴν δεικτικὴν ἐπαναληπτικὴν «τούτων», ἀφοῦ ὁ λόγος εἶναι γιὰ τὰ δύο «παθήματα», τὸν ἔλεον καὶ τὸ φόβον, πὺ ἀναφέρονται ἀμέσως παραπάνω: Πιθανόν, λέγει ὁ Butcher (ἀκολουθώντας ἐδῶ τὸν Reinke), θὰ εἶχε κάποιον ἰδιαιτέρου λόγου νὰ προτιμήσει τὴν ἀντωνυ-

μία «τοιοῦτων». Θὰ ἠθελε ἴσως νὰ κάνει μιὰ πολὺ λεπτὴ διάκρισιν. Παραπάνω ὁ ἔλεος καὶ ὁ φόβος εἶναι οἱ αἰσθητικὰς συγκινήσεις τοῦ ἔλεου καὶ φόβου πὺ διεγείρονται ἀπὸ τὴν τραγικὴν παράστασιν. Ἐνῶ τὰ «τοιαῦτα παθήματα» (αὐτὰ πὺ καθαίρονται) εἶναι τὰ συναισθήματα τοῦ ἔλεου καὶ φόβου πὺ ἀνήκουν στὴν πραγματικὴν ζωὴ. Ἡ χρῆσιν τῆς ἀντωνυμίας «τούτων» ἀντὶ τῆς «τοιοῦτων» θὰ μποροῦσε νὰ ὑποβάλλει τὴν (ἄξι ὀρθὴν κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη) ἐντύπωσιν, ὅτι τὰ δύο εἶδη τῶν συγκινήσεων (οἱ αἰσθητικὰς καὶ οἱ μὴ αἰσθητικὰς) εἶναι τὰ αὐτὰ (σελ. 340, ὑποσημ. 3).

2. Τὸ ρῆμα «καθαίρω» στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ δέχεται διπλὴ σύνταξιν. Συντάσσεται α) μὲ αἰτιατικὴν πὺ φανερώνει τὸ ἐνοχλητικὸν στοιχεῖον, τὸ ὁποῖον μὲ τὸν καθαρμὸ ἀποβάλλεται· π.χ. τὸ περιττώμα, τὰ λυποῦντα, τὰ ἀλλότρια κλπ. β) μὲ αἰτιατικὴν πὺ φανερώνει τὸ ἀντικείμενον, τὸ ὁποῖον καθαίρεται· π.χ. τὸν ἄνθρωπον, τὸ σῶμα, τὴν ψυχὴν, τὰ παθήματα κλπ. Σ' αὐτὰς τὴν δύο σημασίας τῆς αἰτιατικῆς ἀνταποκρίνονται δύο ἀντίστοιχες τῆς γενικῆς πὺ συνοδεύει τὸ οὐσιαστικὸν «κάθαρσις»: α) Κάθαρσις τῶν λυποῦντων, τοῦ περιττώματος, τῶν ἀλλοτρίων κλπ. Πρβλ. «κάθαρσις τῶν τοιοῦτων πάντων» (δηλ. τῶν «ἡδονῶν») Πλάτ. Φαίδ. 69 c, ὅπου ἐπισημαίνεται ὅτι τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἀποβάλλονται ὡς ἐνοχλητικὰ. β) Κάθαρσις τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ σώματος, τῶν παθημάτων· ἐδῶ ἡ γενικὴ σημαίνει τὸ πρόσωπον ἢ τὸ πρᾶγμα, ἀπάνω στὸ ὁποῖον ἐπιτελεῖται ἡ κάθαρσις. Σ' αὐτὴ τὴν τελευταία περίπτωσιν ἀνήκει ἡ γενικὴ τοῦ ἀριστοτελικοῦ ὀρισμοῦ: «κάθαρσις τῶν τοιοῦτων παθημάτων» = «κάθαρσις τοῦ ἔλεου καὶ τοῦ φόβου τῆς πραγματικῆς ζωῆς μὲ τὴν ἀποβολὴν κάθε θολοῦ, χαμηλοῦ, παθολογικοῦ (morbid) στοιχείου πὺ περιέχεται μέσα τους». Ἀντίθετα πρὸς αὐτὴ τὴν ἄποψιν ἡ ἐρμηνεία τοῦ Bernays ὑπάγει τὴν γενικὴν τοῦ ὀρισμοῦ στὴν περίπτωσιν α) (σ. 253, ὑποσημείωσιν 1).

Ἡ κεντρικὴ θέση τοῦ Butcher συμπίπτει μὲ τὴν ἐρμηνείαν τῆς ἀριστοτελικῆς κάθαρσης, πὺ προτείνω σ' αὐτὴν ἐδῶ τὴν μελέτη μου. Καὶ ἂν ἡ σύμπτωσιν αὐτὴ ἀφαιρεῖ ἀπὸ τὴν ἐργασίαν μου τὴν χρονικὴν προτεραιότητα (μάταια δόξα γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευνα καὶ τὰ εὐρήματά της), ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ἔρχεται νὰ ἐνισχύσει τὴν ὀρθότητα τῶν τελικῶν ἀπόψεων της μὲ τὸ κῦρος ἐνός ἐπιστήμονα πὺ κατέχει τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τὴν ἀρχαία γλῶσσιν ὡς τὸν Butcher. Ἄλλωστε ὅτι ἔχει γιὰ τὴν ἐπιστήμην ἀξία στίς μελέτες τοῦ εἶδους τούτου δὲν εἶναι ἡ ἀρχικὴ ἰδέα ἢ τὸ τελικὸν πόρισμα, ἀλλὰ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον

τεκμηριώνεται ἡ σύλληψη ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ κείμενα καὶ ἡ πορεία πού χαράζει ὁ καθέννας, γιὰ νὰ φτάσει στὴν ἀλήθεια. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ ὁ ἀναγνώστης πού θέλει ἐντελῶς νὰ πεισθεῖ, πολλὰ ἔχει νὰ ὠφεληθεῖ ἀπὸ τὴν ἐργασία τοῦ Bucher, ἀλλὰ καὶ τὴ δική μου ἐλπίζω ὅτι δὲν θὰ τὴ βρεῖ περιττὴ, ἀφοῦ ἀπὸ διαφορετικὸ δρόμο *προερχομένη ἔρχεται στὸ τέλος νὰ καταλήξει* καὶ αὐτὴ στὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα.

Ἡ δημοσίευση τῆς γαλλικῆς ἐπιτομῆς τῆς μελέτης μου στὸ περιοδικὸ «Eranos» μου ἐπιφύλαξε καὶ μιὰν ἄλλη ἔκπληξη. Ἡ δρ Maria Timpanaro Cardini (Pisa) μου ἔκανε μ' ἐπιστολὴ τῆς γνωστῆ, ὅτι σὲ μιὰ μελέτη της μὲ τὸν τίτλο «Φύσις ε τέχνη in Aristotele», πού τὴν εἶχε παραδώσει (πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τοῦ ἀρθροῦ μου) στὸν ἐκδότη Hoepli τοῦ Μιλάνου, γιὰ νὰ δημοσιευθεῖ σ' ἓνα τόμο πού ἐτοίμασαν οἱ ἰταλοὶ φίλοι τοῦ Rodolfo Mandolfo πρὸς τιμὴ του, κάνει λόγο γιὰ τὴν ἀριστοτελικὴ κάθαρση καὶ προβάλλει τὴν ἴδια μὲ τὴ δική μου ἔρμηνεῖα, ὅτι δηλ. «ἡ κάθαρση ἀναφέρεται στὰ ἴδια τὰ συναισθήματα τοῦ ἑλέου, τοῦ φόβου καὶ τὰ ὅμοιά τους, ὅχι στὴν ψυχὴ τοῦ θεατῆ, ὅπως τὴν ἔχουν ἐνοήσει γενικὰ ἕως τῶρα» οἱ ἔρμηνευτές. *Αὐτὴ ἡ σύμπτωση, γράφει, «στὴν κατὰ λέξη ἔννοια μᾶς θέτει φυσικὰ σὲ δρόμο ἀνάλογο ὡς πρὸς τὴν ἔρμηνεῖα τῆς κάθαρσης ἀπὸ αἰσθητικὴ ἀποψη».* Ἡ μελέτη τῆς Timpanaro Cardini δημοσιεύθηκε ἤδη (Μάρτιος 1950) στὸν τόμο «Studi di filosofia greca» (ἔχω ὑπ' ὄψη μου ἀνάτυπο μὲ δική του σελίδωση, σελ. 1-29· στὴ σελ. 26, ὑποσημ. ἡ συγγραφ. παραπέμπει στὴ μελέτη μου τὴ δημοσιευμένη στὸ περιοδικὸ «Eranos»). Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, γράφει ἡ Timpanaro Cardini, εἶναι ἡ ποίηση «μίμηση», ὅπως καὶ ὅλες οἱ ἄλλες καλὲς τέχνες. Καὶ ὁ ποιητὴς «μιμεῖται» καθὼς ὁ ζωγράφος ἢ ὁ γλύπτης. «Portanto il poeta tragico imita, cioè prende motivi dalla natura e dalla storia, dalla religione e dalla tradizione, dovunque trovi pietà e terrore: ma non copia. Egli... sceglie, adatta, ingrandisce, nobilita, inventa; rende più tragico il tragico o lo frena con le leggi della misura e del gusto... Il poeta tragico completa, corregge, interpreta la natura; e natura qui sono le passioni della pietà e del terrore, su cui si esercita la disciplina dell'artista» (σελ. 24-25). Τὸ συμπέρασμα: «Trovare la loro giusta espressione, rappresentarli senza scorie nella

loro pura essenza, nel loro τί ἦν εἶναι, tale è la catarsi a cui mira la tragedia» (σελ. 25).—Δὲν θὰ ὑπέγραφα χωρὶς ἐπιφυλάξεις ὀλόκληρη τὴ λύση πού δίνει στὸ πρόβλημα ἡ Timpanaro Cardini. Δέχεται καὶ αὐτὴ, ὅτι ἡ κάθαρση εἶναι μιὰ διαδικασία πού γίνεται μέσα στὰ συναισθήματα τοῦ ἑλέου καὶ τοῦ φόβου (καὶ τὰ *παρόμοια*) καὶ ὅτι ἡ Τέχνη πού ἐξεργεῖ μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο, προσφέρει στὸ τέλος (αὐτὸ εἶναι τὸ νόημα τοῦ «περαίνειν» μέσα στὸν ὄρισμό τῆς τραγωδίας, ὅπως καὶ ἡ Timpanaro Cardini σημειώνει, σελ. 25 ὑποσ.) συγκινήσεις κατὰ τὴν ποιότητα διαφορετικὲς ἀπὸ τὸν κοινὸ ἔλεο καὶ φόβο πού νοιώθουμε στὴν καθημερινὴ ζωὴ. Ἔως ἐδῶ συμφωνῶ μαζί της. Βρίσκω ὅμως πολὺ τολμηρὴ τὴν ὑπόθεσή της, ὅτι γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη φόβος καὶ ἔλεος εἶναι ἡ «Φύση» πού ὁ τραγικὸς ποιητὴς καλεῖται νὰ τὴ μαλάξει καὶ νὰ τὴν ἐπεξεργαστεῖ—μέσα στὸ ἔργο του—γιὰ ν' ἀναδείξει τὴν καθαρὴ τῆς οὐσίας, τὸ «εἶδος» της (τὸ ἀριστοτελικὸ «τί ἦν εἶναι»). Εὐτυχέστερη θεωρῶ μιὰν ἄλλη διατύπωση μέσα στὴν περικοπὴ πού παραθέτω πρὶ πάντων: ὅτι ὁ δραματικὸς ποιητὴς «πειθαρχεῖ τὰ τραγικὰ πάθη μὲ τοὺς νόμους τοῦ μέτρου καὶ τῆς καλαισθησίας», *χαρίζει δηλ. τοὺς θεατῆς «σύμμετρα» καὶ «ἔλλογα» συναισθήματα* (ὅχι τὴν καθαρὴ «μορφὴ», τὴν κατὰ τὴν ἀριστοτελικὴ μεταφυσικὴ ἀπόλυτη «οὐσία» τούτων τῶν συναισθημάτων). Ἡ κάθαρση, κατὰ τὴ γνώμη μου, δὲν ἔχει μέσα στὸ ἀριστοτελικὸ κείμενο τὸ νόημα μιᾶς ἀναγωγῆς ἀπὸ τὰ «φαινόμενα» τοῦ ἑλέου καὶ τοῦ φόβου στὴν ἀύθεντικὴ «πραγματικότητά» τους, ἀλλὰ σημαίνει ἓνα—θὰ τὸν ἔλεγα—ψυχικὸ μεταβολισμό: τὴ μετατροπὴ συναισθημάτων πού ταραξοῦν καὶ θολῶνουν τὴν ψυχὴ, σὲ συγκινήσεις (μὲ κάποια καθολικότητα, καὶ προπάντων μὲ μιὰ βαθύτατα ἀνθρώπινη εὐγένεια) πού αἰσθητικὰ τὴν εὐφραίνουν («πρὸς τὴν οἰκείαν ἠδονήν»). Τὰ πρῶτα εἶναι ἐπικίνδυνα, οἱ δεύτερες ἀρμόζουν στὸ «χρηστὸν ἦθος». Ὅπωςδήποτε καὶ ἡ ἐρευνα τῆς Timpanaro Cardini ἔρχεται νὰ δυναμώσῃ τὴν ἐλπίδα, ὅτι μὲ τὴν ἔρμηνεῖα πού δίδεται σ' αὐτὴν ἐδῶ τὴ μελέτη, πλησιάζομε πολὺ στὸ σωστὸ νόημα τῆς ἀριστοτελικῆς κάθαρσης. Ἐντελῶς τυχαῖο δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι τρεῖς μελετητές, ὁ ἓνας ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν ἄλλο, καταλήγουν στὸ ἴδιο ὄρισμα.

Ε. Π. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΣ

